

УДК 314.72:323.15(438)

Тереза Мареш

ОДНА КРАЇНА – ДЕКІЛЬКА НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ: ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ПОЛЬЩІ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Teresa Maresz

ONE COUNTRY – SEVERAL NATIONALITIES: THE ETHNIC COMPOSITION OF POLAND IN HISTORICAL RETROSPECT

Польща завжди була багатонаціональною країною. На польських землях від Середньовіччя до сьогодні поляки та представники різних націй жили та функціонували, взаємодіючи між собою, і здебільшого намагалися співіснувати в гармонії. Предметом аналізу в цій статті є спільнота, що проживала в Польщі в минулому й перебуває там сьогодні. Загалом проаналізовано, наскільки полякам, на наш погляд, вдалося налагодити стосунки з «іншим» сусідом.

Ключові слова: багатонаціональна держава, Польща, поляки, «чужий», «свій».

Poland has always been a multinational country. In the Polish lands from the Middle Ages to today, Poles and representatives of different nations lived and functioned, interacting with each other, and mostly tried to coexist in harmony. The subject of analysis in this article is the community that lived in Poland in the past and is there today. In general, it was analyzed to what extent, in our opinion, the Poles managed to establish relations with the "other" neighbor.

Keywords: multinational state, Poland, Poles, foreign, own.

Предметом аналізу цієї публікації є спільнота, яка проживала в Польщі в минулому та існує там сьогодні. Польща завжди була багатонаціональною країною. На польських землях, починаючи із Середньовіччя і до наших днів поляки та представники різних народів жили й гармонійно співіснували один з одним.

У середньовічній Польщі жили не лише поляки та інші нащадки слов'янських племен, а також поселенці та колоністи із Саксонії та Лужиці (Kałolewski, 201, s. 84–85). До переїзду на польські землі їх спонукало бажання покращити умови життя та можливість займатися підприємницькою діяльністю, зокрема ремеслом та торгівлею. У середньовічних польських містах книги жюрі писалися не тільки латиною, а й німецькою мовою. Нічого екстраординарного в цьому не було – люди спілкувалися мовою купців, із якими торгували. З часів Казимира Великого до Польщі приїжджали євреї, які втекли із Західної Європи від переслідувань і погромів (Zarembaska, 2021, s. 143–171), а також вірмени, які знайшли необхідні їм умови для життя та заробітку (Stopka, 2017). Ці народи жили разом, поруч один з одним, підтримували один

одного, обмінювалися досвідом та послугами. У середні віки суспільство не мислило себе в категорії нації. Приналежність до тієї чи іншої території визначала спільність та зв'язки. Також у XV–XVI ст. ще не існувало національної ідентичності. Всенародний патріотизм виник лише в XIX ст. Люди, які народилися або жили на цій землі, були співвітчизниками. Візьмемо, наприклад, Миколу Коперника. Він не був ні німцем, ні поляком – він був із м. Торунь. Про нього можна говорити і як про європейця, людину католицької церкви (універсалістського закладу). Він належав до європейської цивілізації, тому що писав латиною, а також був підданим короля Казимира IV Ягеллона (це була династична приналежність, а не національна). Тому ми не можемо говорити про його польську національну приналежність, а тим паче про німецьку. Те саме було і з городянами Торуні. Незважаючи на явно німецький характер міста, його жителі стали на бік польського короля Казимира IV Ягеллона в польсько-тевтонському конфлікті в 1454 р. Незалежно від країни походження, вони відчували зв'язок із регіоном, де проживали (у багатьох випадках протягом

кількох поколінь). Той факт, що жителі виступили проти Ордену та підкорилися владі Казимира Ягеллона, доводить, що вони керувалися переважно економічними, а не національними міркуваннями (Maresz, 2014, s. 9–27). Так було з обороною Ольштина від нападу тевтонських лицарів у 1521 р. та участю в ній згаданого вище Миколи Коперника (Biskup, 1971, s. 141–142). Подібне характерне для мешканців багатьох міст Помор'я (Biskup & Labuda, 1986, s. 238) та сіл, заснованих за німецькими звичаями у Великій Польщі (Hadyłowicz, 1932, s. 53–55). Їх бажання оселитися обумовлено насамперед економічними та статусними міркуваннями.

Унаслідок міграції польські землі були заселені ще із середньовіччя вищезгаданими німцями та євреями, а також татарами, караїмами та циганами, які «примішувалися» за рахунок розселення на землях Корони та пізніше на території Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ).

З 1569 р. Річ Посполита мала полікультурний характер – за назвою «Два Народи», але насправді її населяли поляки та багато інших переселених та осілих народів. Крім жителів споконвічних польських губерній (Великої Польщі, Малої Польщі та Мазовії) – поляків з Корони Королівства Польського (лат. *Regnum Poloniae*), до «місцевих» входили також литовці та русини (білоруси та українці) з ВКЛ. Колишні російські бояри прагнули полонізуватися, переймаючи мову, звичаї та навіть католицьку віру, оскільки це ушляхетнювало їх і створювало можливість соціального просування та отримання престижних посад. У зближенні литовського дворянства з Короною були політичні основи, що виникли в результаті зростаючої загрози з боку Московської держави (пізніше Росії). Хоча, інколи в XVII ст. сильніші та багатші литовські магнати намагалися продемонструвати свою політичну незалежність від Корони (Topolska, 2002; Topolska, 2009, s. 47–73). У приєднаних Волинській, Київській та Брацлавській обл. польські магнати та шляхта, колонізуючи землі, надані їм за службу королю, заселяли їх польськими селянами, євреями, придворними та військовими слугами. Менш численними у ВКЛ були латиші, татари, німці, караїми, росіяни (русини – старообрядці) та євреї.

Польсько-єврейські відносини за часів Речі Посполитої як у центральній Польщі (Корона),

так і на територіях ВКЛ, не завжди були добрими. Так, звинувачення євреїв в оскверненні Гостії та ритуальних вбивствах християнських дітей фактично стали підставою для їх ув'язнення в межах однієї місцевої громади (кегили). Вони відрізнялися від решти суспільства Речі Посполитої мовою, звичаями та одягом (Żbikowski, 2010, s. 108–111). Отже, після надання притулку Казимиром Великим настали часи ізоляції євреїв (з XVII ст. їх майже завжди поселяли в окремих міських кварталах).

Татар, які проживали в Литві, а також у східнопольських землях (у Підляському воєводстві з 1569 р. в межах Корони), зустріли більш прихильно та надали численні привілеї за свою військову службу, особливо за часів Яна III Собеського (Tyszkiewicz 2010, s. 133). До кінця XVII ст. у Польсько-Литовській державі проживала досить велика група мусульман: казахи, ногайці, башкири, чуваші, кримські, казанські та будахські татари. Згодом татари повільно полонізувалися, але зберегли свою релігію та звичаї, пов'язані з віруваннями, святами та обов'язками мусульман.

Серед «прибулих» на польські землі були італійці, починаючи від Бони Сфорца, закінчуючи вченими та художниками (архітекторами, будівельниками, скульпторами, живописцями, музикантами тощо), а також купцями та ремісниками. Їхня поява створила можливість для розвитку, але вони не змогли нею належним чином скористатися. Імпортовані зразки та навички в галузі матеріальної культури (архітектури, живопису) або веденні канцелярії були корисними та використовувалися на постійній основі, але без будь-яких спроб поляків наслідувати їх та пристосовувати до своїх потреб (Tygielski, 2005, s. 599–600).

Також для покращення свого матеріального становища на польські землі емігрували шотландці та голландські поселенці (оледери). Шотландці (особливо в XVI–XVII ст.) селилися в Королівській Пруссії та займалися торгівлею, а у Великій Польщі – ремеслами (розробкою м'яса та пивоварінням). Вони також займалися військовою справою – служили в польських збройних силах (Wijaczka, 2010, s. 201–214). Водночас олендерські поселенці прибули і на землі західної Польщі, а потім і до Королівської Пруссії. Перші – з Фризії та Нідерландів, наступні – з Померанії, Нового Маршу, Бранденбурга, Сілезії, німецьких та чеських

країн (Pabian, 2015, s. 27–32). Найчастіше це були селяни, які рятувалися від економічного чи релігійного гніту. Олендерські поселенці були послідовниками різних гілок християнства – католиками, євангелістами, анабаптистами та головним чином менонітами. Вони обмежили свої контакти із незнайомцями до мінімуму, були дуже прив'язані до своїх звичаїв, зовнішності та релігії, що призвело до самоізоляції. За часів поділу частина з них емігрувала до Росії, а після Другої світової війни (після більш ніж 400 років перебування на польських землях) майже всі емігрували з Польщі, зокрема, до Канади та США (Pabian, 2015, s. 57).

Всі згадані групи населення залишили слід своєї присутності на польській землі. Вони жили в соціальному симбіозі – на певній території співіснували кілька культур, взаємопроникаючи та доповнюючи одна одну. Деякі виявили схильність до асиміляції, інші обрали кочовий спосіб життя та продемонстрували турботу про збереження власної культури, як, наприклад, цигани. Однак згодом у більшості випадків різниця між «місцевими» та «емігрантами» стала розмитою. І ці «місцеві» з ВКЛ прагнули полонізуватись – вони вивчили польську мову, перейняли костюми та традиції польського дворянства, як це зробили литовські та російські бояри. На польських землях будувалися православні церкви та мечеті. Городяни охоче переходили в лютеранство, кальвінізм та аріанство. Дворянство, незалежно від католицької, православної чи протестантської конфесії, визнавало себе громадянами Речі Посполитої (Snyder, 2006, s. 13). Соціальний поділ охопив нації та послідовників різних релігій.

Були й негативні наслідки багато-національного та мультикультурного характеру Речі Посполитої. Через сусідів із різними звичаями та релігіями, а також через економічне суперництво іноді виникали соціальні антагонізми. Найяскравішим прикладом став конфлікт із козацтвом у XVII ст. (зрештою не вигідний для обох сторін). Однією з причин спалаху козачого повстання 1648 р. були протиріччя, засновані на соціально-економічних та релігійних відмінностях (Drozdowski, 2019, s. 67–81; Смолій & Степанков, 2009; Шаланда, 2017, с. 373–381). Не всі соціальні протиріччя Речі Посполитої вдалося пом'якшити

системними реформами чи привілеями. Вони не були вигідні державі, адже послаблювали її економічно, що призвело до погіршення міжнародного становища та втрати державного суверенітету в XVIII ст.

Національний та етнічний склад мешканців польських земель мало змінився навіть у період після поділу. Поляки та представники інших національностей, як і раніше, жили поруч один з одним. Сучасні нації, такі як українська, білоруська та литовська, почали формуватися лише в XIX ст. (Litwinowa, 2018, s. 102–111). На розвиток їхньої національної ідентичності серед іншого вплинув досвід кількох сотень років співпраці з польським народом. Литовці – полонізовані бояри (нове литовське дворянство) стали визначати себе як поляки, що, однак, не можна трактувати як етнічну декларацію, а скоріше як державно-станову декларацію (Buchowski, 2009, s. 394). На думку польського дворянства та іншої частини суспільства, відносини між Литвою та Польщею продовжувалися навіть у період після поділу. Фактично народився міф про унікальність діячів культури та політичних діячів литовського походження – досить згадати Адама Міцкевича чи Чеслава Мілоша (Bukowski, 2009, s. 25, прим. 10).

Причому не тільки ці двоє, а й багато відомих поляків того і пізнішого часу не мали польського коріння. Так, Анджей Малковський (засновник польського скаутингу) був наполовину англійцем із екуменічної протестантсько-католицької родини (Kamiński, 1943), Вінцент Поль був німцем за походженням (його батько був пруссаком, а мати походила з полонізованої французької родини) (Bryła, 2016), великий творець історичних і батальних картин Ян Матейко мав чеське коріння (Krawczyk, 1990; Zgórniak, 2004), а поети Юліан Тувім та Адам Слонімський були євреями (Urbanek, 2013; Kuciel-Frydryszak, 2012). Серед поляків з іноземним корінням була також родина Фук'єр (оселилися у Варшаві в XVII ст.) (Baruch, 1922; Kurczewski, 2012, s. 1–11) та родина Веделей (Кароль Ведель приїхав із Берліна в середині XIX ст. й відкрив свою першу кондитерську) (Garbal, 2021). Чи означає це, що вони не були прихильними до Польщі та не ототожнювалися з нею? Адже і сім'я Фукієр (німецька родина з Аугсбурга), і родина

Ведель (євангелісти німецького походження) стали поляками на свій вибір і вросли у варшавський (польський) ландшафт.

У національно-визвольних повстаннях XIX ст. брали участь не лише поляки. Лави партизанів Січневого повстання поповнилися також литовці та білоруси. Наприклад, Вінцентій Костянтин Каліновський (Кастусь) – національний герой Білорусії, Литви та Польщі (Цьвікевич, 1924, с. 3–18; Jurgėla, 1970, s. 531–537; Radzik, 1996, s. 147–155; Герасімчык, 2018; Głogowska, 2019, s. 138–190). Однак, майже до кінця XIX ст. сільське населення на питання про своє походження відповідало: «Пан, я звідси».

Навіть у той час, коли поляки як національна меншість становили більшість німецької громади у Великій Польщі чи Померані під пруським поділом, окрім ставлення до германізації та пруської влади, у них були непогані міжособистісні контакти зі своїми німецькими сусідами. Німці, які також проживали у Великій Польщі, підтримували стосунки не лише між собою, а й із сусідами польської національності. Склалися змішані шлюби, встановлювалися неформальні зв'язки. Поміщики обох національностей ініціювали спільні заходи економічного, філантропічного, а також культурного характеру (концерти, меценатство тощо) (Grysińska-Jarmuła, 2016, s. 66–79; Grysińska-Jarmuła, 2017, s. 68–86). Представники німецької шляхти часто виявляли велику повагу до польської культури та традицій. Жителі великих міст, що знаходилися під пруським поділом, таких як Познань і Бидгощ, разом створили та залишили незабутній слід, який донині становить унікальну культурну спадщину того часу (Kłudkiewicz, 2018, s. 201–215; Grysińska-Jarmuła, 2019, s. 183–195).

У Другій Речі Посполитій (далі: II РП) поляки становили лише 69% громадян країни, решта були представниками різних національних меншин. Найчисленнішими були українці (15%), євреї (8%), білоруси (4%) та німці (3%). Менше було чехів, словаків, вірменів, татар, караїм, росіян, а також циган (всього близько 1%) (Перший загальний перепис населення Речі Посполитої 1921, 1927; Другий загальний перепис 1931, 1938).

Мультикультуралізм II РП набув нового характеру. З одного боку, це створило можливість відкритися не лише іншим, а й своїм власним, а з іншого боку, сприяло загостренню

соціальних та політичних відносин. Незважаючи на те, що конституція II РП 1921 р. гарантувала національним меншинам рівні права з іншими громадянами держави (Ustawa z dnia 17 marca 1921 r., 1921, статті 109–110), на практиці як представники державної влади (Purat, 2022, s. 85–97; Krzyżanowski, 2022, s. 98–111), так і представники різних політичних груп намагалися їх обмежити. У Східному Приграниччі проводилася політика колонізації – можливості створення та діяльності організацій національних меншин були обмежені, на ці землі навмисно завозилися польські військові поселенці, був ускладнений доступ до освіти для євреїв, білорусів та українців (Chojnowski, 1976, s. 596–599). Права національна партія прагнула асимілювати та колонізувати інші національності (Paruzel, 1993, s. 1–11; Dawidowicz, 2017, s. 66). На протигагу таким поглядам і національній політиці післятравневих урядів соціалістичні та ліві партії (ППС та КПП) намагалися засудити прояви національного придушення, хоча проблема національних меншин (особливо в так званих східних прикордоннях) багато в чому підтримувалася пропагандою, а державна політика ставала більш націоналістичною. Українці інтерпретували цю державну асиміляцію в національній чи культурній політиці як прагнення націонал-демократів до насильницької колонізації, спрямованої на мовне, культурне та релігійне викорінення. На це вказують сучасні українські істориографи, наголошуючи на тому, що жертвами такої політики польської влади стали насамперед освіта та Православна церква (Грицак, 1996, с. 135–137). Дискримінація православного населення загострила польсько-українські відносини, кульмінацією яких стала трагедія на Волині в 1943–1944 рр. (Terlecki, 1993; Żurawska, 2015; Motyka, 2011; Woźniczka, 2020, s. 263–283). Та провина лежить і на іншій стороні конфлікту – Організації українських націоналістів, що з 1929 р. вела політику об'єднання радикально налаштованих членів трьох угруповань: Української військової організації, Союзу української націоналістичної молоді та Легіону українських націоналістів (Wojnar, 2020, s. 95–115; Kulińska, 2016, s. 87–108). Ця організація передбачала боротьбу за незалежність за допомогою терору.

З іншого боку, різноманітність національних, мовних, етнічних та релігійних меншин

збагатила культурне життя Польщі, прикладом якого є м. Бидгощ. Колишня німецька більшість стала меншістю серед жителів Бидгощі. Проте культурну спадщину німців поважали та зберігали, ставлячись до неї як до спільної (Wysocka, 2018, s. 216–224; Grysińska-Jarmuła, 2018, s. 225–242).

Повоєнна Польща, Польська Народна Республіка (далі – ПНР), принаймні теоретично, була єдиною державою в національному та релігійному відношенні. Національну політику влади ПНР багато в чому можна пояснити зміною кордонів та геополітичного становища країни. З одного боку, німецька національна меншина була витіснена за Одер (Nitschke, 1999; Fic, 2018), а з іншого, в межах так званої операції «Вісла» відбулося переселення української громади з південно-східних земель (з Бещад) на північ та захід (на околиці Колобжега та Вроцлава) (Drozd, 1993, s. 104–105). Ці так звані Відновлені території (Нижня Сілезія, Західна Померанія) стали багатонаціональними регіонами. До того ж цьому сприяли повоєнні переселення. Серед переселенців зі Сходу були євреї, лемки та українці. Внутрішні мігранти (поляки з центральної Польщі), переміщені особи та репатріанти з Радянського Союзу, зі Східного Пограниччя, а також ремігранти з інших країн (Франції, Бельгії, Німеччини тощо) досягли Нижньої Сілезії. До нової національної групи увійшли югослави, греки та македонці, які скористалися політичним притулком через події в їхній країні (Techmańska, 2016, s. 95–109).

У 1960-ті рр., за офіційними даними, в ПНР проживало всього 456,5 тис. польських громадян (180 тис. білорусів, 12 тис. литовців, 2,5 тис. німців, 12 тис. росіян, 200 тис. українців, 25 тис. євреїв, 25 тис. чехів і словаків) (Mironowicz, 2010, s. 229). Завдяки держаній політиці вони поступово асимілювалися з польською громадою, а через вигідніші умови праці чи переїзду вглиб країни молоде покоління білорусів та українців поступово втрачало почуття власної національної ідентичності. Наприкінці 1960-их рр. німецька національна меншина вже не виявляла особливої активності – її підтримувало переважно старше покоління. Молодші, особливо в 1970-ті та 1980-ті рр., вирішили залишити країну та виїхати до ФРН, скориставшись так званім «німецьким походженням» (Mironowicz, 2010, s. 247–248). У свою чергу, євреїв «спонукали» (змушували)

залишити кордони Польщі. Акція «переконань» (переслідувань) посилилася вже в 1967 р., а 1968 р. стала ще інтенсивнішою та призвела до їх вимушеного виїзду з країни (Stola, 2000, s. 1–21). Вони отримали дозвіл на виїзд за умови відмови від громадянства ПНР. Фактично вони не одержали паспорта, а лише проїзний документ, так званий собачий паспорт (Stola, 2000, s. 7). Таким чином польська влада позбулася не лише незручних із політичної точки зору громадян, а й багатьох надзвичайно талановитих художників, письменників та вчених. Єврейські установи перестали функціонувати, що стало непоправною втратою як для єврейських громад, так і для польської культури. За різними оцінками, у 1968–1971 рр. з Польщі емігрували 15–30 тис. осіб, людей єврейського походження (зокрема, часто їхні польські чоловіки чи дружини) (Mironowicz, 2000, s. 258).

Національна політика влади ПНР, спрямована на однорідність держави, призвела до непоправних втрат для суспільства. Насильницьке переміщення польського населення, а також польських громадян іншого національного походження призвело до втрати в громаді толерантності, матеріальних та духовних цінностей (Саґа та ін., 1998). Більше того, політика влади ПНР увічнила довоєнні переконання, національні забобони та ксенофобію. Національна міфологія утвердилася в школах та підручниках, згодом це призвело до виникнення не лише національних, а й націоналістичних настроїв. І це було дуже небезпечно.

Політична трансформація на межі 1980–1990-их рр. та створення Третьої Речі Посполитої відновили права національних меншин, що мешкають у межах Польської держави (Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., 1997, s. 35). У нових обставинах у Верхній та Нижній Сілезії частина їх мешканців почала офіційно заявляти про свою приналежність до німецької нації та створювати німецькі культурні об'єднання. Таким чином, політика влади ПНР мала протилежний ефект до запланованого.

У Вроцлаві, Ополе та в містах Верхньої Сілезії польські громадяни з німецьким національним корінням, як і раніше, ідентифікують себе з польською державою і водночас культивують свої сімейні традиції, які

зберігаються протягом поколінь. Аналогічна ситуація в людей єврейського походження. Після переселень 1968–1971 рр. у Польщі залишилося лише 6–10 тис. євреїв, які весь час ретельно приховували свою особистість. У цей час йде повільний, але послідовний процес декларування членства в єврейській громаді (*Odrodzenie życia żydowskiego w Polsce po 1989 roku*, 2019). Зміни, що відбулися в Польщі після 1989 р., створили умови для необмеженої діяльності єврейських громад.

Говорячи про національні меншини, неможливо обійти увагою етнічні групи, які, незважаючи на різні історичні потрясіння та зміни кордонів польської держави, вижили та культивують свої традиції, мову (діалект) та самобутність. Формально, відповідно до Закону 2005 р., у Польщі визнаються лише чотири етнічні групи (караїми, лемки, цигани та татари) (*Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r...*, глава 1, п. 4). А як щодо інших груп, які століттями наголошували на своїй «інакшості», заявляючи при цьому про свою приналежність до польськості? Візьмемо, наприклад, три групи: кашубці на півночі (*Obracht-Prondzyński*, 2002; *Grzędzicki*, 2020), курпеї в центрі (*Dobroński*, 1993, с. 78–85) і силезці на півдні (*Greń*, 2009, с. 251–267; *Rusek*, 2015, с. 121–134; *Tomaszewski*, 2005). Всі вони зберігали свою мову та звичаї протягом багатьох років в умовах російського чи прусського поділу, а потім деякі з них – у межах німецьких кордонів у міжвоєнний період.

Зараз Польща не зовсім однорідна країна, хоча поляки становлять переважну більшість населення. Вони не єдина нація, яка мешкає на польських землях. Попри те, що в Національному переписі населення 2011 р. про польську приналежність заявило 93,72% респондентів, частина людей (2,17%) вказали на інше походження. У наступному Національному переписі населення 2021 р. можна було офіційно заявити про належність до національної та етнічної меншини. Респондент мав право вказати одну з 14 національностей (поляк, білорус, чех, караїм, литовець, лемків, німець, вірменин, циган, росіянин, словак, татарин, українець, єврей), а також зазначити «інше» (опитування включало відкритий запис). Результати перепису 2021 р. показують, що населення з польською національною ідентифікацією становило 37 149,5 тис. осіб (97,7% від загальної чисельності населення Польщі), інших – 1 339,6 тис.

осіб (3,5%). Найчисленнішими серед останніх були силезці та кашубці. Щодо силезських декларацій, перепис зафіксував цілих 43,7% відповідей на перше чи друге етнічне питання щодо польської ідентифікації. Кашубські декларації були на рівні 13,2% серед усіх людей, які заявили іншу ідентифікацію. Наступними за кількістю серед заявлених національностей стали німці (9,9%), українці (5,9%), білоруси (4,1%) та англійці (3,6%). Усього, окрім зазначених вище, було задекларовано 36 національно-етнічних груп: американці, італійці, євреї, росіяни, французи, лемки, цигани, ірландці, литовці, голландці, норвеги, іспанці, чехи, шведи, вірмени, бельгійці, канадці, словаки, греки, татари, в'єтнамці, шотландці, австралійці, караїми, австрійці, датці, швейцарці, турки, болгары, японці та угорці (у порядку заявленої ідентифікації).

То як же інтерпретувати «польськість»? Кого слід вважати поляком? Формально ця проблема вирішується наявністю польського громадянства. Але в червоно-білих кольорах багато натуралізованих гравців у багатьох спортивних дисциплінах (*Oto najlepsi naturalizowani sportowcy*, 2021). Таким чином, громадянство набувається і не є чітким критерієм приналежності.

Чи можна сказати, що католицька релігія є основою польськості? Відповідь на це питання позитивна, принаймні щодо минулих часів. Під час поділів та в ПНР католицизм був базисом польськості та символом свободи. У наш час взаємозв'язок між релігією та національною ідентичністю ускладнився. Декларативність приналежності поляків до католицької церкви часом буває необдуманною (*Krasowska*, 2013, s. 117). Практика зовсім інша. Дійсно, близько 85% поляків – католики, але, за даними Інституту статистики Католицької церкви, у 2019 р. лише 36,9% віруючих взяли участь у Святих Месах, 17,3% – взяли Святе Причастя (*Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia AD 2020*, 2021). Католицька релігія як фактор польської національної ідентичності останнім часом почала руйнуватися – віруючі все частіше відходять від Церкви (відступництво чи декларативний атеїзм) (*Uchwała nr 20/370/2015 Konferencji Episkopatu Polski*, 2016). Однак слід додати, що відхід Католицької Церкви втратив свій релігійний характер (наголошуючи на атеїзмі), став протестом проти зловживань та ролі Церкви

в суспільному житті, а особливо в політичному житті держави. Ми також повинні пам'ятати, що Католицька церква – не єдина релігійна громада в Польщі. Багато поляків є протестантами, православними, мусульманами та євреями.

Національна ідентифікація та емоційний зв'язок зі своєю культурною спадщиною не обов'язково означає конфронтацію. Слід шукати компроміс. Національні меншини, які століттями жили на польських землях, мають право зберігати свою культурну самобутність та повагу до своєї культурної спадщини й релігійної різноманітності. Адже представники цих меншин беруть участь у громадському та політичному житті Польщі. Вони знають про це. Більшість має визнавати права меншин, а меншість не повинна зловживати наданими їй привілеями та бути лояльною до держави, у якій вона живе (Sobecki, 2007, s. 52). Мультикультуралізм робить людину учасником різних культурних спільностей. Культура іншої людини, іншої нації стає дзеркалом, яке відображає нашу власну (Mírga i Mróz, 1994, s. 15).

Взаємний вплив призводить до знайомства один з одним і завдяки цьому «Чужий», «Інший» не є невідомим і небезпечним, а лише збуджує нашу цікавість та залишає стійкий цінний слід у нашому спільному середовищі. Дотримання принципів толерантності – одна із основ мирного співіснування (Piejka, 2016, s. 160). Толерантності сприяє відкритість інформації про «Інше», діалог та спілкування із ним ведуть до культурного симбіозу та можливості жити разом (Nikitorowicz, 2013, s. 22).

Підбиваючи підсумки, слід ще раз наголосити, що діалог, культурний плюралізм і міжкультурна свідомість сприяють подоланню міфів, забобонів і стереотипів, що накопичувалися століттями. Вирішення цієї проблеми – дізнатися про відмінності, зрозуміти їх і співпрацювати. Розбіжності дозволять спільнотам інтегруватися, а не просто жити поряд одна з одною. Поглинання одних соціальних груп (націй, національних меншин) іншими не є найкращим рішенням, оскільки це веде до поділу та лише до співіснування. Почуття рівності й безпеки, що виникає в результаті рівного ставлення один до одного. Найбільш бажаною формою є симбіоз, тобто співіснування двох і більше культур, які доповнюють одна одну.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Герасімчык, В. У. (2018). *Канстанцін Каліноўскі: асоба і легенда*. Гродна.
- Грицак, Я. (1996). *Нариси з історії України: формування української модерної нації XIX–XX ст.* Генеза.
- Смолій, В. А., & Степанков, В. С. (2009). *Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)*. Вид. дім «Києво-Могилянська академія».
- Цвікевіч, І. (1924). Кастусь Каліноўскі. Біографічна-гістарычны нарыс (к 60-годзьдзю яго сьмерці). *Польмя*, 2, 3–18.
- Шаланда, А. (2017). Ацэнка ролі і знішчэння «Казыка-Салянскай» вайны 1648–1651 гг. у гісторыі Беларусі – найноўшая айчынная гістарыяграфія. В У. Р. Гусакоў і інш. (Ред.), *Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура* (Ч. 1), (с. 373–381). Мінск.
- Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia AD 2020. Dane za rok 2020.* (2021). Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC im. Witolda Zdaniewicza. <https://www.iskk.pl/images/stories/Instytut/dokumenty/annuario-statisticum-ecclesiae-in-polonia-dane-za-rok-2020.pdf>.
- Baruch, M. (1922). *Ród Fukierów*. Warszawa.
- Biskup, M. (1971). W sprawie zagrożenia Olsztyna przez wojska krzyżackie w początkach 1521 roku. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1, 139–145.
- Biskup, M., & Labuda, G. (1986). *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*. Gdańsk.
- Bryła, W. (2016). *Syn ziemian i rycerzy. Studia o twórczości i języku Wincentego Pola*. Lublin.
- Buchowski, K. (2009). Polacy i Litwini – wzajemne stereotypy przez wieki. *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*, 1, 391–404.
- Cała, A., Drozd, R., Madajczyk, P., Mírga, A., & Mironowicz, E. (1998). *Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944–1989)*. Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.
- Chojnowski, A. (1976). Mniejszości narodowe w polityce rządów polskich w latach 1921–1926. *Przegląd Historyczny*, 67 (2), 593–616.
- Dawidowicz, A. (2017). Problematyka mniejszości żydowskiej w myśli politycznej Stronnictwa Narodowego (1928–1939). *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*, 3, 65–82.
- Dobroński, A. (1993). Kształtowanie się granic Puszczy Zielonej. *Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego*, 7, 78–85.
- Drozd, R. (1993). Zasady rozmieszczenia ludności ukraińskiej na Ziemiach Odzyskanych w ramach akcji «Wisła». *Słupskie Studia Historyczne*, 3, 97–112.

- Drozdowski, M. R. (2019). Polityczne przyczyny powstania Chmielnickiego w opiniach szlachty Rzeczypospolitej. *Studia Polsko-Ukraińskie*, 6, 67–81.
- Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r.: *Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Polska*. (1938). GUS Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa Centralna Biblioteka Statystyczna. http://statlibr.stat.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=001926&set_entry=000001&format=999.
- Fic, M. (Red.) *Wędrowniacy ludów. Powojenny transfer ludności w Polsce Ludowej*. Katowice 2018.
- Garbal, Ł. (2021). *Wedlowie. Czekoladowe imperium*. Wołowiec.
- Głogowska, H. (2019). Konstancy Kalinowski (Kastus Kalinowski) w świadomości Białorusinów w Polsce. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, 52, 138–190.
- Greń, Z. (2009). Tożsamość Śląska: etniczna czy regionalna? H. Rusek, A. Drożdż (Red.), *Tożsamość etniczna i kulturowa Śląska w procesie przemian* (s. 251–267). Wrocław–Cieszyn.
- Grysińska-Jarmuła, K. (2016). Polsko-niemieckie relacje w Bydgoszczy w tzw. okresie pruskim. *Dobre o złe sąsiedztwa*. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (Red.), *Historia kluczem do zrozumienia współczesnych relacji międzysąsiedzkich* (s. 66–79). Bydgoszcz.
- Grysińska-Jarmuła, K. (2017). Wielkopolskie ziemianstwo polskie i niemieckie w XIX i początkach XX wieku. Współpraca czy koegzystencja. K. Grysińska-Jarmuła, T. Maresz (Red.), *Dobre i złe sąsiedztwa. Od konfliktu do współlistnienia i współpracy: T. 1. Bliscy i dalecy sąsiedzi* (s. 68–86). Bydgoszcz.
- Grysińska-Jarmuła, K. (2018). Pomniki pruskie w kontekście zmieniającej się sytuacji politycznej, tj. powrotu Bydgoszczy do macierzy w 1920 roku. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (Red.), *Dobre i złe sąsiedztwo. Obce – nasze – inne: T. 2. Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze* (s. 225–242). Bydgoszcz.
- Grysińska-Jarmuła, K. (2019). Muzyka jako płaszczyzna współpracy polsko-niemieckiej społeczności XIX-wiecznej Bydgoszczy. У С. И. Маловичко и др. (Ред.), *Хорошие и плохие соседи. Практики межкультурных коммуникаций* (с. 183–195). Орехово-Зуево.
- Grzędzicki, Ł. (2020). «Kaszuby nie należą do Polski, one Polskę stanowią». C. Obracht-Prondzyński, M. Milewska (Red.), *Tożsamość – Kultura – Równość. Refleksje z okazji piętnastolecia Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* (s. 98–112). Gdańsk.
- Hładyłowicz, K. J. (1932). *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*. Lwów. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/263454/edition/217243/content>.
- Jurgela, K. R. (1970). *Kosto Kalinausko suemimas. Lietuvos sukilimas 1862–1864 metais* (pp. 531–537). Chicago–Boston.
- Kąkolewski, I. (2010). Niemcy. M. Kopczyński, W. Tygielski (Red.), *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej* (s. 81–98). Warszawa.
- Kamiński, A. (1983). *Andrzej Małkowski* (2 wyd.). Warszawa.
- Kłudkiewicz, K. (2018). Nasze, czyli czyje? Wielkopolskie zabytki w oczach Polaków i Niemców w XIX i na przełomie XIX i XX wieku. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (Red.), *Dobre i złe sąsiedztwa. Obce – nasze – inne: T. 2. Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze* (s. 201–215). Bydgoszcz.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* (1997). Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483.
- Krasowska, J. (2013). Religia jako czynnik wpływający na tożsamość narodową Polaków. *Studia Sandomierskie: teologia, filozofia, historia*, 20 (2), 109–123.
- Krawczyk, J. (1990). *Matejko i historia*. Warszawa.
- Krzyżanowski, L. (2022). «Obcy» w polskich sądach w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (Red.), *Dobre i złe sąsiedztwa. Sąsiad w historycznej narracji narodowej*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (s. 98–111). Bydgoszcz.
- Kuciel-Frydryszak, J. (2012). *Słonimski: heretyk na ambonie*, Warszawa.
- Kulińska, L. (2016). Terroryzm w II RP – Ukraińska Wojskowa Organizacja i Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów. *Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka*, 2, 87–108.
- Kurczewski, G. (2012). Gniazda na Spiszu – kolebka winiarni fukierowskiej. *Almanach Muszyny 2012* (s. 1–11). <http://bliskotokaju.pl/wp-content/uploads/2013/12/Kurczewski-Gniazda-na-Spizhu-kolebka-winiarni-fukierowskiej.pdf>.
- Lista pytań w Narodowym Spisie Powszechnym 2021.* (2021). Główny Urząd Statystyczny. <https://spis.gov.pl/lista-pytan-w-nsp-2021/>.
- Litwinowa, T. F. (2018). Поляки сквозь призму идентичности украинской элиты середины XIX в. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (Red.), *Dobre i złe sąsiedztwa. Obce – nasze – inne: T. 1. Bliscy i dalecy sąsiedzi* (s. 102–111). Bydgoszcz.
- Maresz, T. (2014). Społeczność średniowiecznego Torunia i jej warunki mieszkalne. G. Pańko, M. Skotnicka-Palka, B. Techmańska (Red.), *Edukacja – Kultura – Społeczeństwo: T. 3. Społeczeństwo 2011* (s. 9–27). Wrocław.
- Mirga, A., & Mróz, L. (1994). *Cyganie. Odmienność i nietolerancja*. Warszawa.
- Motyka, G. (2011). *Od rzezi wołyńskiej do akcji «Wisła»: konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*. Kraków.
- Nikitorowicz, J. (2013). Kompetencje do komunikacji międzykulturowej w aspekcie tradycyjnej wielokulturowości regionu i procesów migracyjnych. *Pogranicze. Studia Społeczne*, XXI, 9–26.
- Nitschke, B. (1999). *Wysiedlenie ludności niemieckiej z Polski w latach 1945–1949*. Zielona Góra.

- Obracht-Prondzyński, C. (2002). *Kaszubi. Między dyskryminacją a regionalną podmiotowością*. Gdańsk.
- Odrodzenie życia żydowskiego w Polsce po 1989 roku, (2019, 4 czerwca). Polin. Muzeum Historii Żydów Polskich <https://polin.pl/pl/aktualnosci/2019/06/03/odrozenie-zycia-zydowskiego-w-polsce-po-1989-roku>.
- Oto najlepsi naturalizowani sportowcy występujący w polskiej reprezentacji, serwis Onet «Przegląd Sportowy» (2021, 1 maja) <https://przegladsportowy.onet.pl/plebiscyt-przegladu-sportowego/najlepsi-naturalizowani-sportowcy-wystepujacy-w-polskiej-reprezentacji/2htsr1b>.
- Pabian, A. (2015). *Obcy i bliscy. Menonici z Pomorza i Kujaw w czasach nowożytnych*. M. Białkowski, Z. Biegański, T. Maresz, W. Polak (Red.). *Swojskość i obcość w regionie kujawsko-pomorskim* (s. 23–57). Toruń.
- Paruzel, E. (1993). Wzór osobowy Polaka w ujęciu Narodowej Demokracji na początku XX wieku. *Dzieje Najnowsze*, 3, 1–11.
- Piejka, A. (2016). Tolerancja i integracja drogą do pokojowego współistnienia w społeczeństwie wielokulturowym. *Studia z Teorii Wychowania*, 7 (2), 157–170.
- Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe, tablice państwowe. (1927). Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa Centralna Biblioteka Statystyczna. http://statlibr.stat.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=001944&set_entry=000001&format=999.
- Purat, A. (2022). *Obraz «Innego»*. Rzec o nacjonalizmie w społeczeństwie Galicji Wschodniej w dwudziestoleciu międzywojennym. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (Red.), *Dobre i złe sąsiedztwa. Sąsiedzi w historycznej narracji narodowej* (s. 85–97). Bydgoszcz.
- Radzik, R. (1996). Konstanty Kalinowski – refleksje nad tożsamością narodową postaci polsko-białoruskiego pogranicza. *Białostocki Przegląd Kresowy*, 4, 147–155.
- Rusek, H. (2015). Wielokulturowość z konfliktem w tle – Ślązacy: naród? Narodowość? Grupa etniczna? D. Misiejuk, J. Nikitorowicz, A. Sadowski (Red.), *Pogranicze. Studia Społeczne*, 25, 121–134.
- Snyder, T. (2006). *Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999* (M. Pietrzak-Merta, tłum.). Sejny.
- Sobecki, M. (2007). *Kultura polska na wschodnich pograniczach. Studium tożsamości kulturowej Polaków na Grodzieńszczyźnie z perspektywy edukacji międzykulturowej*. Białystok.
- Stola, D. (2000). Emigracja pomarcowa. *Prace Migracyjne*, 34, 1–21. <https://www.migracje.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2016/12/034.pdf>.
- Stopka, K. (2017). *Ormianie polscy – siedem wieków istnienia*. Warszawa. https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/152/plik/ot-655_do_internetu.pdf.
- Tablice z ostatecznymi danymi w zakresie przynależności narodowo-etnicznej, języka używanego w domu oraz przynależności do wyznania religijnego, Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2021. (2023, 28 września). Główny Urząd Statystyczny. <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/tablice-z-ostatecznymi-danymi-w-zakresie-przynaloznosci-narodowo-etnicznej-jezyka-uzywanego-w-domu-oraz-przynaloznosci-do-wyznania-religijnego,10,1.html>.
- Techmańska, B. (2016). Stosunki sąsiedzkie na dolnośląskiej wsi w pierwszych latach powojennych. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (Red.), *Dobre i złe sąsiedztwa. Historia kluczem do zrozumienia współczesnych relacji międzysąsiedzkich* (s. 95–109). Bydgoszcz.
- Terlecki, R. (1993). *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa.
- Tomaszewski, J. (2005, czerwiec). Czy istnieje naród śląski? *Internet Archive Wayback Machine*. <https://web.archive.org/web/20051220163802/http://ornatowski.com/lib/slazacy.htm>.
- Topolska, M. B. (2002). *Spoleczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*. Poznań–Zielona Góra.
- Topolska, M. B. (2009). *Przemiany zachodnio-europejskiego pogranicza kulturowego pomiędzy Bugiem a Dźwiną i Dnieprem (polsko-litewsko-białorusko-ukraińskie losy od XV do początku XX wieku)*. Zielona Góra.
- Tygielski, W. (2005). *Włosi w Polsce w XVI–XVII Wieku. Utracona szansa na modernizację*. Warszawa.
- Tyszkiewicz, J. (2013). Tatarzy. M. Kopczyński, W. Tygielski (Red.), *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej* (s. 133–146). Warszawa.
- Uchwała nr 20/370/2015 Konferencji Episkopatu Polski z dnia 7 października 2015 r. dotycząca wydania Dekretu Ogólnego Konferencji Episkopatu Polski w sprawie wystąpień z Kościoła oraz powrotu do wspólnoty Kościoła. (2016). *Acta Konferencji Episkopatu Polski*, 27. https://episkopat.pl/wp-content/uploads/2016/04/dekret_ogolny.pdf.
- Urbanek, M. (2013). *Tuwim. Wylękniony bluźnierca*. Warszawa.
- Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. *Dz.U. 1921 nr 44 poz. 267*.
- Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym. *Dz.U. 2005 nr 17 poz. 141*.
- W 2019 r. nieznaczny spadek chodzących do kościoła. (2020, 10 grudnia). *Katolicka Agencja Informacyjna*. <https://www.ekai.pl/w-2019-r-nieznaczny-spadek-chodzacych-do-kościoła/>.
- Wijaczka, J. (2010). *Szkoci*. M. Kopczyński, W. Tygielski (Red.), *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej* (s. 201–214). Warszawa.
- Wojnar, M. (2020). Myśl polityczna Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w drugiej połowie lat trzydziestych w świetle nowych dokumentów. *Studia z*

Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej, 55 (2), 95–115.

Woźniczka, Z. (2020). Załamanie się koncepcji współpracy z Ukraincami 1943–1945 (wybrane aspekty). J. Laski, L. Suchanek (Red.), *Humanistyka między narodami. Interdyscyplinarne studia polsko-ukraińskie* (s. 263–283). Białystok–Kraków.

Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011. Podstawowe informacje o sytuacji demograficzno-społecznej ludności Polski oraz zasobach mieszkaniowych Opracowanie przygotowane na Kongres Demograficzny w dniach 22–23 marca 2012. (2012). *Główny Urząd Statystyczny*. https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/lu_nps2011_wyniki_nsp2011_22032012.pdf.

Wysocka, A. (2018). Kompleks szkół dla mniejszości niemieckiej – «Heimatstil» w międzywojennej Bydgoszczy. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (Red.), *Dobre i złe sąsiedztwo. Obce – nasze – inne: T. 2. Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze* (s. 216–224). Bydgoszcz.

Zaremska, H. (2021). Przywileje Kazimierza Wielkiego dla Żydów i ich średniowieczne konfirmacje. *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina Krakowska* (s. 143–171). Warszawa.

Żbikowski, A. (2010). *Żydzi*, M. Kopczyński, W. Tygielski (Red.), *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej* (s. 99–114). Warszawa.

Zdziebło, K. (2017). Wielokulturowość współczesnego społeczeństwa wyzwaniem dla edukacji i kształcenia ustawicznego. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 2, 187–203.

Zgórniak, M. (2004). *Jan Matejko 1838–1893: kalendarium życia i twórczości*. Kraków.

Żurawska, E., & Sperka, J. (Red.). (2015). *W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku. 70. rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej*. Katowice.

REFERENCES

Gerasimchyk, V. U. (2018). *Kanstancin Kali-noŭski: asoba i legenda [Konstantin Kalinovsky: personality and legend]*. Grodna [in Belarusian].

Hrytsak, Ya. (1996). *Narysy z istorii Ukrainy: formuvannia ukraińskoi modernoi natsii XIX–XX st. [Essays on the history of Ukraine: the formation of the modern Ukrainian nation of the 19th–20th centuries]*. Kyiv [in Ukrainian].

Smolii, V. A., & Stepankov, V. S. (2009). *Ukra-inska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648–1676 rr.) [The Ukrainian national revolution of the 17th century (1648–1676)]*. Kyiv [in Ukrainian].

C'vikevich, I. (1924). *Kastus' Kalinoŭski. Biografichna-gistarychny narys (k 60-godz'dzju jago s'merci). [Kastus Kalinovsky. Biographical and historical essay (on the 60th anniversary of his death)]*. *Polymja – Flame*, 2, 3–18 [in Belarusian].

Shalanda, A. (2017). Acjenka roli i znischhennja «Kazyka-Saljanskaj» vajny 1648–1651 gg. u gis-toryi Belarusi – najnoŭshaja ajchynnaja gistaryjagrafija [Assessment of the role and destruction of the «Kazyk-Salyan» war of 1648–1651. in the history of Belarus - the newest domestic historiography]. B. U. P. Gysakoŭ i inŭsh. (Red.), *Vjalikae Knjastva Litoŭskae: palityka, jekanomika, kul'tura – Grand Duchy of Lithuania: politics, economy, culture*. U. R. Husakov and el. (Eds.). (Vol. 1), (c. 373–381). Minsk [in Belarusian].

Annuario Statisticum Ecclesiae in Polonia AD 2020. Dane za rok 2020. (2021). Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego SAC im. Witolda Zdaniewicza. <https://www.iskk.pl/images/stories/Instytut/dokumenty/annuario-statisticum-ecclesiae-in-polonia-dane-za-rok-2020.pdf>.

Baruch, M. (1922). *Ród Fukierów*. Warszawa.

Biskup, M. (1971). W sprawie zagrożenia Olsztyna przez wojska krzyżackie w początkach 1521 roku. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1, 139–145.

Biskup, M., & Labuda, G. (1986). *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – Społeczeństwo – Państwo – Ideologia*. Gdańsk.

Bryła, W. (2016). *Syn ziemian i rycerzy. Studia o twórczości i języku Wincentego Pola*. Lublin.

Buchowski, K. (2009). Polacy i Litwini – wzajemne stereotypy przez wieki. *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*, 1, 391–404.

Cała, A., Drozd, R., Madajczyk, P., Mirga, A., & Mironowicz, E. (1998). *Mniejszości narodowe w Polsce. Państwo i społeczeństwo polskie a mniejszości narodowe w okresach przełomów politycznych (1944–1989)*. Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.

Chojnowski, A. (1976). Mniejszości narodowe w polityce rządów polskich w latach 1921–1926. *Przegląd Historyczny*, 67 (2), 593–616.

Dawidowicz, A. (2017). Problematyka mniejszości żydowskiej w myśli politycznej Stronnictwa Narodowego (1928–1939). *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*, 3, 65–82.

Dobroński, A. (1993). Kształtowanie się granic Puszczy Zielonej. *Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego*, 7, 78–85.

Drozd, R. (1993). Zasady rozmieszczania ludności ukraińskiej na Ziemiach Odzyskanych w ramach akcji «Wisła». *Śląskie Studia Historyczne*, 3, 97–112.

Drozdowski, M. R. (2019). Polityczne przyczyny powstania Chmielnickiego w opiniach szlachty Rzeczypospolitej. *Studia Polsko-Ukraińskie*, 6, 67–81.

Drugi powszechny spis ludności z dn. 9. XII. 1931 r.: Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Polska. (1938). GUS Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa Centralna Biblioteka Statystyczna. http://statlibr.stat.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=001926&set_entry=000001&format=999.

Fic, M. (Red.) *Wędrowniacy ludów. Powojenny transfer ludności w Polsce Ludowej*. Katowice 2018.

- Garbal, Ł. (2021). *Wedlowie. Czekoladowe imperium*. Wołowiec.
- Głogowska, H. (2019). Konstancy Kalinowski (Kastuś Kalinowski) w świadomości Białorusinów w Polsce. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, 52, 138–190.
- Greń, Z. (2009). Tożsamość Śląska: etniczna czy regionalna? H. Rusek, A. Drożdż (Red.), *Tożsamość etniczna i kulturowa Śląska w procesie przemian* (s. 251–267). Wrocław–Cieszyn.
- Grysińska-Jarmuła, K. (2016). Polsko-niemieckie relacje w Bydgoszczy w tzw. okresie pruskim. Dobre o złe sąsiedztwa. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (Red.), *Historia kluczem do zrozumienia współczesnych relacji międzysąsiedzkich* (s. 66–79). Bydgoszcz.
- Grysińska-Jarmuła, K. (2017). Wielkopolskie ziemiaństwo polskie i niemieckie w XIX i początkach XX wieku. Współpraca czy koegzystencja. K. Grysińska-Jarmuła, T. Maresz (Red.), *Dobre i złe sąsiedztwa. Od konfliktu do współistnienia i współpracy: T. 1. Bliscy i dalecy sąsiedzi* (s. 68–86). Bydgoszcz.
- Grysińska-Jarmuła, K. (2018). Pomniki pruskie w kontekście zmieniającej się sytuacji politycznej, tj. powrotu Bydgoszczy do macierzy w 1920 roku. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (Red.), *Dobre i złe sąsiedztwo. Obce – nasze – inne: T. 2. Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze* (s. 225–242). Bydgoszcz.
- Grysińska-Jarmuła, K. (2019). Muzyka jako płaszczyzna współpracy polsko-niemieckiej społeczności XIX-wiecznej Bydgoszczy. Horoshie i plohie sosedni. Praktiki mezhekulturnyh komunikacij – Good and bad neighbors. Practices of intercultural communications. S. I. Malovichko et al. (Eds.), (pp. 183–195). Orehovo-Zuevo.
- Grzędzicki, Ł. (2020). «Kaszuby nie należą do Polski, one Polskę stanowią». C. Obracht-Prondzyński, M. Milewska (Red.), *Tożsamość – Kultura – Równość. Refleksje z okazji piętnastolecia Ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* (s. 98–112). Gdańsk.
- Hładyłowicz, K. J. (1932). *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*. Lwów. <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/263454/edition/217243/content>.
- Jurgėla, K. R. (1970). Kosto Kalinausko suėmimas. *Lietuvos sukilimas 1862–1864 metais* (pp. 531–537). Chicago–Boston.
- Łakolewski, I. (2010). Niemcy. M. Kopczyński, W. Tygielski (Red.), *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej* (s. 81–98). Warszawa.
- Kamiński, A. (1983). *Andrzej Małkowski* (2 wyd.). Warszawa.
- Kłudkiewicz, K. (2018). Nasze, czyli czyje? Wielkopolskie zabytki w oczach Polaków i Niemców w XIX i na przełomie XIX i XX wieku. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (Red.), *Dobre i złe sąsiedztwa. Obce – nasze – inne: T. 2. Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze* (s. 201–215). Bydgoszcz.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (1997). Dz.U. 1997 nr 78 poz. 483.
- Krasowska, J. (2013). Religia jako czynnik wpływający na tożsamość narodową Polaków. *Studia Sandomierskie: teologia, filozofia, historia*, 20 (2), 109–123.
- Krawczyk, J. (1990). *Matejko i historia*. Warszawa.
- Krzyżanowski, L. (2022). «Obcy» w polskich sądach w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (Red.), *Dobre i złe sąsiedztwa. Sąsiad w historycznej narracji narodowej*, red. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (s. 98–111). Bydgoszcz.
- Kuciel-Frydryszak, J. (2012). *Słonimski: heretyk na ambonie*, Warszawa.
- Kulińska, L. (2016). Terroryzm w II RP – Ukraińska Wojskowa Organizacja i Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów. *Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka*, 2, 87–108.
- Kurczewski, G. (2012). Gniazda na Spiszu – kolebka winiarni fukierowskiej. *Almanach Muszyny 2012* (s. 1–11). <http://bliskotokaju.pl/wp-content/uploads/2013/12/Kurczewski-Gniazda-na-Spiszu-kolebka-winiarni-fukierowskiej.pdf>.
- Lista pytań w Narodowym Spisie Powszechnym 2021*. (2021). Główny Urząd Statystyczny. <https://spis.gov.pl/lista-pytan-w-nsp-2021/>.
- Litwinowa, T. F. (2018). Поляки сквозь призму идентичности украинской элиты середины XIX в. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (Red.), *Dobre i złe sąsiedztwa. Obce – nasze – inne: T. 1. Bliscy i dalecy sąsiedzi* (s. 102–111). Bydgoszcz.
- Maresz, T. (2014). Społeczność średniowiecznego Torunia i jej warunki mieszkalne. G. Pańko, M. Skotnicka-Palka, B. Techmańska (Red.), *Edukacja – Kultura – Społeczeństwo: T. 3. Społeczeństwo 2011* (s. 9–27). Wrocław.
- Mirga, A., & Mróz, L. (1994). *Cyganie. Odmienność i nietolerancja*. Warszawa.
- Motyka, G. (2011). *Od rzezi wołyńskiej do akcji «Wista»: konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*. Kraków.
- Nikitorowicz, J. (2013). Kompetencje do komunikacji międzykulturowej w aspekcie tradycyjnej wielokulturowości regionu i procesów migracyjnych. *Pogranicze. Studia Społeczne*, XXI, 9–26.
- Nitschke, B. (1999). *Wysiedlenie ludności niemieckiej z Polski w latach 1945–1949*. Zielona Góra.
- Obracht-Prondzyński, C. (2002). *Kaszubi. Między dyskryminacją a regionalną podmiotowością*. Gdańsk.
- Odrodzenie życia żydowskiego w Polsce po 1989 roku*, (2019, 4 czerwca). Polin. Muzeum Historii Żydów Polskich <https://polin.pl/pl/aktualnosci/2019/06/03/odrozenie-zycia-zydowskiego-w-polsce-po-1989-roku>.
- Oto najlepsi naturalizowani sportowcy występujący w polskiej reprezentacji*, serwis Onet «Przegląd Sportowy» (2021, 1 maja) <https://przegladSPORTOWY.onet.pl/plebiscyt-przegladu-sportowego/najlepsi-naturalizowani-sportowcy-wystepujacy-w-polskiej-reprezentacji/2htsr1b>.

- Pabian, A. (2015). *Obcy i bliscy. Menonici z Pomorza i Kujaw w czasach nowożytnych*. M. Białkowski, Z. Biegański, T. Maresz, W. Polak (Red.), *Swojskość i obcość w regionie kujawsko-pomorskim* (s. 23–57). Toruń.
- Paruzel, E. (1993). Wzór osobowy Polaka w ujęciu Narodowej Demokracji na początku XX wieku. *Dzieje Najnowsze*, 3, 1–11.
- Piejka, A. (2016). Tolerancja i integracja drogą do pokojowego współistnienia w społeczeństwie wielokulturowym. *Studia z Teorii Wychowania*, 7 (2), 157–170.
- Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku: Mieszkania, ludność, stosunki zawodowe, tablice państwowe*. (1927). Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Warszawa Centralna Biblioteka Statystyczna. http://statlibr.stat.gov.pl/F?func=full-set-set&set_number=001944&set_entry=000001&format=999.
- Purat, A. (2022). *Obraz «Innego»*. Rzec o nacjonalizmie w społeczeństwie Galicji Wschodniej w dwudziestoleciu międzywojennym. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (Red.), *Dobre i złe sąsiedztwa. Sąsiad w historycznej narracji narodowej* (s. 85–97). Bydgoszcz.
- Radzik, R. (1996). Konstanty Kalinowski – refleksje nad tożsamością narodową postaci polsko-białoruskiego pogranicza. *Białostocki Przegląd Kresowy*, 4, 147–155.
- Rusek, H. (2015). Wielokulturowość z konfliktem w tle – Ślązacy: naród? Narodowość? Grupa etniczna? D. Misiejuk, J. Nikitorowicz, A. Sadowski (Red.), *Pogranicze. Studia Społeczne*, 25, 121–134.
- Snyder, T. (2006). *Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999* (M. Pietrzak-Merta, tłum.). Sejny.
- Sobecki, M. (2007). *Kultura polska na wschodnich pograniczach. Studium tożsamości kulturowej Polaków na Grodzieńszczyźnie z perspektywy edukacji międzykulturowej*. Białystok.
- Stola, D. (2000). Emigracja pomarcowa. *Prace Migracyjne*, 34, 1–21. <https://www.migracje.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2016/12/034.pdf>.
- Stopka, K. (2017). *Ormianie polscy – siedem wieków istnienia*. Warszawa. https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/152/plik/ot-655_do_internetu.pdf.
- Tablice z ostatecznymi danymi w zakresie przynależności narodowo-etnicznej, języka używanego w domu oraz przynależności do wyznania religijnego, Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2021. (2023, 28 września). Główny Urząd Statystyczny. <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/tablice-z-ostatecznymi-danymi-w-zakresie-przynaloznosci-narodowo-etnicznej-jezyka-uzywanego-w-domu-oraz-przynaloznosci-do-wyznania-religijnego,10,1.html>.
- Techmańska, B. (2016). Stosunki sąsiedzkie na dolnośląskiej wsi w pierwszych latach powojennych. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (Red.), *Dobre i złe sąsiedztwa. Historia kluczem do zrozumienia współczesnych relacji międzysąsiedzkich* (s. 95–109). Bydgoszcz.
- Terlecki, R. (1993). *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa.
- Tomaszewski, J. (2005, czerwiec). Czy istnieje naród śląski? *Internet Archive Wayback Machine*. <https://web.archive.org/web/20051220163802/http://ornatowski.com/lib/slazacy.htm>.
- Topolska, M. B. (2002). *Społeczeństwo i kultura w Wielkim Księstwie Litewskim od XV do XVIII wieku*. Poznań–Zielona Góra.
- Topolska, M. B. (2009). *Przemiany zachodnio-europejskiego pogranicza kulturowego pomiędzy Bugiem a Dźwiną i Dnieprem (polsko-litewsko-białorusko-ukraińskie losy od XV do początku XX wieku)*. Zielona Góra.
- Tygielski, W. (2005). *Włosi w Polsce w XVI–XVII Wieku. Utracona szansa na modernizację*. Warszawa.
- Tyszkiewicz, J. (2013). Tatarzy. M. Kopczyński, W. Tygielski (Red.), *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej* (s. 133–146). Warszawa.
- Uchwała nr 20/370/2015 Konferencji Episkopatu Polski z dnia 7 października 2015 r. dotycząca wydania Dekretu Ogólnego Konferencji Episkopatu Polski w sprawie wystąpień z Kościoła oraz powrotu do wspólnoty Kościoła. (2016). *Acta Konferencji Episkopatu Polski*, 27. https://episkopat.pl/wp-content/uploads/2016/04/dekret_ogolny.pdf.
- Urbanek, M. (2013). *Tuwim. Wylękniony bluźnierca*. Warszawa.
- Ustawa z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. *Dz.U. 1921 nr 44 poz. 267*.
- Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym. *Dz.U. 2005 nr 17 poz. 141*.
- W 2019 r. nieznaczny spadek chodzących do kościoła. (2020, 10 grudnia). *Katolicka Agencja Informacyjna*. <https://www.ekai.pl/w-2019-r-nieznaczny-spadek-chodzacych-do-kościoła/>.
- Wijaczka, J. (2010). *Szkoci*. M. Kopczyński, W. Tygielski (Red.), *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej* (s. 201–214). Warszawa.
- Wojnar, M. (2020). Myśl polityczna Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów w drugiej połowie lat trzydziestych w świetle nowych dokumentów. *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 55 (2), 95–115.
- Woźniczka, Z. (2020). Załamanie się koncepcji współpracy z Ukraińcami 1943–1945 (wybrane aspekty). J. Laski, L. Suchanek (Red.), *Humanistyka między narodami. Interdyscyplinarne studia polsko-ukraińskie* (s. 263–283). Białystok–Kraków.
- Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011. Podstawowe informacje o sytuacji demograficzno-społecznej ludności Polski oraz zasobach mieszkaniowych Opracowanie przygotowane na Kongres Demograficzny w dniach 22–23 marca 2012. (2012).

Główny Urząd Statystyczny.
https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/lu_nps2011_wyniki_nsp2011_22032012.pdf.

Wysocka, A. (2018). Kompleks szkół dla mniejszości niemieckiej – «Heimatstil» w międzywojennej Bydgoszczy. T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (Red.), *Dobre i złe sąsiedztwo. Obce – nasze – inne: T. 2. Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze* (s. 216–224). Bydgoszcz.

Zaremska, H. (2021). Przywileje Kazimierza Wielkiego dla Żydów i ich średniowieczne konfirmacje. *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina Krakowska* (s. 143–171). Warszawa.

Żbikowski, A. (2010). Żydzi, M. Kopczyński, W. Tygielski (Red.), *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej* (s. 99–114). Warszawa.

Zdziebło, K. (2017). Wielokulturowość współczesnego społeczeństwa wyzwaniem dla edukacji i kształcenia ustawicznego. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 2, 187–203.

Zgórniak, M. (2004). *Jan Matejko 1838–1893: kalendarium życia i twórczości*. Kraków.

Żurawska, E., & Sperka, J. (Red.). (2015). *W cieniu tragedii wołyńskiej 1943 roku. 70. rocznica mordów Polaków na Kresach Południowo-Wschodnich Rzeczypospolitej*. Katowice.

Мареш Тереза, доктор габілітований, професор, Університет Казимира Великого, Бидгощ, Польща.

Maresz Teresa, Doctor of Historical Sciences (Dr. habil), Professor, Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz, Bydgoszcz, Poland.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1751-3948>

E-mail: teresamaresz@ukw.edu.pl

Одержано 29. 10. 2024